

Відзив

офіційного опонента на дисертацію

Кізілової Ксенії Олександрівни

«Соціальний капітал: структура, динаміка та джерела в Україні»

подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д64.051.15

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук зі спеціальності

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Актуальність дисертаційної теми. Кандидатська дисертація К.О. Кізілової є, на мій погляд, безумовно актуальним науковим дослідженням, яке присвячено фундаментальному потенціалу феномена соціального капіталу та його виявом у індивідуальному та суспільному житті. І дійсно, за останні декілька десятиліть соціальний капітал перетворився в одну з найпопулярніших тем сучасної соціогуманітаристики. Причина цього полягає у наявності великої низки потенційних наслідків різноманітного типу, які соціальний капітал виробляє і впливає через них на людське життя. Усе це, зрозуміло актуалізує потребу наукових досліджень проблематики соціального капіталу як певного суспільного ресурсу. В сьогоднішній Україні дана проблематика набула особливої гостроти у зв'язку з економічною рецесією, військовим конфліктом (на Сході країни) та пандемією коронавірусу. Тому постає важливе наукове завдання щодо ґрунтовного вивчення як потенціалу соціального капіталу, так і особливостей його формування та реалізації в умовах сучасної України.

Виходячи з цих загальних міркувань, вважаю, що вибір дослідницької теми даної дисертації є доволі обґрунтованим. Задум її авторки – дослідити стан, структуру, динаміку та джерела соціального капіталу в сучасній Україні – заслуговує цілковитої підтримки.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків дисертаційного дослідження. В цілому зміст даної дисертаційної роботи свідчить про те, що її авторка добре розуміється на теорії, методології та методах вивчення наукової проблеми, яку досліджує. Наукові положення, що висунуті в даній дисертації, базуються на поглибленій аналітиці класичних і новітніх наукових підходів до проблемних теоретико-методологічних питань об'єкта та предмета дослідження. Завдяки використанню і критичного переосмислення широкого поля наукових джерел, аналізу даних відповідних емпіричних соціологічних досліджень К.О. Кізілова отримала науково обґрунтовані результати, які дійсно розкривають і уточнюють потенціал соціального капіталу та особливості його реалізації в сучасному українському суспільстві.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Текст дисертації оформлено до встановлених нормативних

вимог, що дозволяє чітко фіксувати ґрунтовний підхід авторки до проблемного поля феномена соціального капіталу. Дисертація на мій погляд структурно адекватно побудована, викладання її змісту здійснюється логічно, грамотно, професійно.

У першому розділі дисертації *«Соціальний капітал як об'єкт соціологічного аналізу»* розглянуті основні теоретико-методологічні підходи до вивчення феномена соціального капіталу в соціології. Певні методологічні положення цих підходів слугують підставою для розробки авторської концептуальної моделі дослідження соціального капіталу як суспільного блага.

Згідно з позицією дисертантки, сучасна теорія соціального капіталу була започаткована у 1980-1990 рр. і базується на роботах трьох основних авторів П. Бурдьє, Д. Коулмана та Р. Патнема. Саме ці автори обґрунтували традицію вивчення соціального капіталу на трьох рівнях. П. Бурдьє, з позиції індивідуального блага, визнає соціальний капітал як сукупність ресурсів, пов'язаних з мережею або членством у групі. Д. Коулман розглядає соціальний капітал з позиції громади у якості групового блага, де соціальний капітал складає ряд аспектів соціальної структури, інформаційних каналів, зобов'язань та очікувань, наборів правил та систем санкцій, що полегшують або гальмують дії суб'єктів. Р. Патнем, своєю чергою, визначає соціальний капітал як характеристику соціальної організації, зокрема соціальних зв'язків, норм, довіри, які можуть удосконалити ефективність суспільства шляхом покращення колективної дії. Подальший розвиток ідеї щодо концепції соціального капіталу, отримав, на думку дисертантки, в роботах Ф. Фукуями, А. Портеса, М. Вулкока, Ф. Інглгарта та інших дослідників.

На підставі аналізу сучасного теоретичного дискурсу соціального капіталу в дисертації пропонується авторське визначення його поняття. Соціальний капітал – це сукупність соціальних ресурсів, які визначаються кількісними (розмір, частота взаємодії) та якісними (радіус довіри, характер норм взаємності) характеристиками системи взаємодії, що є укорінені у певній історично-культурній ціннісній та соціально-політичній системі та ефектом свого застосування мають підвищення ефективності цієї взаємодії. Запропоноване визначення підкреслює низку характерних властивостей і рис соціального капіталу: сутність соціального капіталу як ресурсу, з якого виробляється вигода або певна користь; його укоріненість у певній когнітивній, історично-культурній та соціально-політичній системі і соціальна взаємодія як структурна рамка; індивідуальне, колективне та суспільне благо як результат використання соціального капіталу в залежності від типу взаємодії.

В першому розділі здійснено також аналіз основних класифікацій соціального капіталу з урахуванням його форм, рівнів, властивостей і функцій. Визначено такі принципові його характеристики, як продуктивність, накопичуваність, здатність до конвертації, соціальна

природа виникнення, історична та культурна зумовленість, структура та контекстна укоріненість, загальний або партикулярний характер, необхідність відтворення форм соціальної взаємодії як процесів використання та водночас регенерації соціального капіталу.

Взагалі соціальний капітал може бути представлений трьома основними формами: єднальний, горизонтально-інтегруючий і вертикально-інтегруючий. Єднальний соціальний капітал виникає у міцних стосунках між людьми, у «сильних» зв'язках між ними. Як правило він охоплює гомогенні групи (сім'я, друзі, колеги тощо). Цей соціальний капітал був вельми актуальним в умовах традиціоналістського суспільства. Горизонтально-інтегруючий соціальний капітал являє собою сукупність «слабких», переважногоризонтальних зв'язків і відповідної їм ціннісно-нормативної системи, що поєднують індивідів із гетерогенних груп. При цьому горизонтально-інтегруючий капітал може бути як «формальним», так і «неформальним», базуватися як на «формальних», так і «неформальних» відносинах між людьми з різних соціальних груп. Вертикально-інтегруючий соціальний капітал охоплює відносини і зв'язки між людьми, які знаходяться на владних посадах (державні установи, поліція, політичні партії, банки тощо). Ці зв'язки і відносини характеризуються як «вертикальні», оскільки базовою рисою тут є відмінність у соціально статусній позиції або обсягу влади між суб'єктами.

Іншою широко вживаною моделлю, що сприяє кращому розумінню соціального капіталу як багатомірного феномена, є розрізнення між структурним (характеристики мережі або соціальної структури, щільність та кількість зв'язків, ієрархія, позиції та ролі в мережі, правила), когнітивним (спільна мова, наративи, спільна культура, парадигми, спільні цінності, настанови, переконання) та реляційним (довіра, надійність, норми, санкції і зобов'язання, очікування, ідентичності та індефікації) аспектами соціального капіталу.

Для аналізу соціального капіталу, як підкреслюється в дисертації, частіше використовується також його класифікація з урахуванням мікро (індивідуальний), мезо (груповий) та макро (соціальний) аналітичних рівнів. Цей поділ на три підходи до соціального капіталу відповідає його категоризації, як індивідуального, колективного або суспільного блага.

Соціальний капітал як суспільне благо представляє собою ресурс суспільства. І в цьому плані суспільство як комплексна система взаємодій підтримує відтворення (або зникнення) соціальних цінностей і норм, сприяє зростанню або зниженню довіри, що у свою чергу визначає кількість соціальних ресурсів, доступних даному суспільству для підвищення ефективності колективної дії. Остання на рівні суспільства знаходить свій вираз у таких явищах, як розвиток політичної системи, становлення демократії, покращення рівня добробуту населення тощо.

Для відображення системи реалізації та відтворення соціального капіталу дисертантка розробила спеціальну концептуальну схему, яка підтримує взаємодію та взаємозалежність чотирьох його структурних доменів: соціальної структури, когнітивно-реляційних характеристик взаємодії; індивідуальних характеристик, що впливають на взаємодію; факторів культурно-історичного та політико-економічного середовища. У дисертації здійснено також аналітичний огляд методологічних підходів щодо вимірювання соціального капіталу. Підкреслюється, що у межах досліджень, що визначають соціальний капітал з позиції групового або колективного блага, особливої актуальності набуває вивчення характеристик групової взаємодії (норм, цінностей, довіри) що сприяють колективним діям та досягненням цілей групи.

У другому розділі дисертації *«Дослідження соціального капіталу в Україні»* проаналізовано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення соціального капіталу (його потенціал, стан, структури, динаміки), що розроблені сучасними українськими дослідниками. У тексті підкреслюється, що активні дослідження соціального капіталу в Україні, зокрема його головних елементів, таких як довіра, членство у вільних асоціаціях, політична участь населення, почалися у середині 1990-х років. Саме з того часу предметом вивчення українських вчених стали зміст концепції та теоретико-методологічні підходи до визначення елементів соціального капіталу, їхня типологія; особливості формування соціального капіталу у кризовому суспільстві, в суспільстві, що трансформується; державно-управлінські аспекти механізмів формування соціального капіталу; форми та канали впливу соціального капіталу на національний розвиток та формування суспільного блага; нарощення та використання соціального капіталу у різних сферах громадського життя.

У цьому розділі авторка здійснила комплексний аналіз джерел соціального капіталу в сучасній Україні. Нею було проведено також розмежування типових форм соціального з огляду на їхню спроможність виступати ресурсом суспільного блага. У цьому плані розглянуто потенціал громадянського суспільства, політичної системи, інституту сім'ї та системи освіти як джерел соціального капіталу. Громадянські організації та вільні асоціації, як підкреслюється в дисертації, виступають агентами соціалізації, що сприяють вивченню практик кооперації та співробітництва заради загальної мети, виникненню та поширенню узагальненої довіри. Держава відіграє фундаментальну роль у формуванні соціального капіталу через інститути правопорядку, економічну систему, трудові відносини, та систему соціальної підтримки. Ефективність, прозорість, підзвітність діяльності політичних інститутів сприяють створенню умов, які є конгруентними для розвитку соціального капіталу, зростання рівня довіри. Сім'я виступає джерелом соціального капіталу як агент соціалізації, який допомагає засвоїти цінності, переконання, практики поведінки, що орієнтовані на

співпрацю. Система освіти поширює знання, основну складову людського капіталу, та культивує соціальні норми, що становлять ядро соціального капіталу.

На основі аналізу форм і джерел соціального капіталу дисертанткою розроблено теоретично-обґрунтовану матрицю джерел та функцій соціального капіталу за його основними формами, включаючи єднальний («сильні зв'язки»), функцією яких є матеріальна та соціальна підтримка, індивідуальне ціледосягнення, а основними джерелами виступають близьке коло спілкування та гомогенні групи); горизонтально-інтегруючий «неформальний» капітал («слабкі» зв'язки, функцією яких є індивідуальне особистісне, професійне та інше ціледосягнення, а основним джерелом виступають неформалізовані стосунки поза близьким колом спілкування); горизонтально-інтегруючий «формальний» капітал (функцією якого є соціальна інтеграція, солідарність, співпраця, а джерелами виступають громадське суспільство, соціально-політичні та протестні рухи, система освіти, ідеологія, правова система держави.

Окрім того, на основі аналізу форм соціального капіталу здійснено розмежування між індивідуально-орієнтованими та суспільно-орієнтованими формами, що відрізняються за такими характеристиками: мета (індивідуальне/групове ціледосягнення або суспільний розвиток); характер (партикулярний або загальний); доступ (обмежений або загальний); відтворення (безпосереднє або опосередковане). При цьому стверджується, що співвідношення між індивідуально-орієнтованими формами (єднального та «неформального») та суспільно-орієнтованими формами (горизонтально-інтегруючого та вертикально-інтегруючого капіталів) визначає потенціал соціального капіталу як чинника національного розвитку.

Для емпіричного вимірювання єднального, горизонтально-інтегрального форм капіталів у дисертації розроблено теоретично-обґрунтовану матрицю відповідних показників. Це здійснено на основі розрізання структурного, когнітивного та реляційного аспектів шляхом операціоналізації показників важливості сім'ї та друзів; довіри до сім'ї, друзів, сусідів, незнайомих, представників інших релігій та рас; узагальненої довіри; расової та етнічної толерантності; сприйняття соціальних норм; членства в громадських організаціях; довіри до соціальних і політичних інститутів. Дисертантка підкреслює, що комплексний підхід до вимірювання соціального капіталу із урахуванням показників усіх його форм є найбільш правомірним та продуктивним для всебічної оцінки впливу цього феномена на національний розвиток.

У третьому розділі дисертації *«Динаміка та фактори соціального капіталу в Україні»* на основі масиву опитувань «Світові цінності» за 1995-2020 рр. проаналізовано показники стану та динаміки структурних компонентів соціального капіталу в Україні,

охарактеризовано особливості їхньої взаємодії, а також визначено фактори, що впливають на формування та обсяг соціального капіталу. Емпірично доведено наявність позитивної динаміки в Україні обсягів узагальненої довіри, організаційного членства як показників горизонтально-інтегруючого капіталу; громадської участі та національної ідентичності як показників вертикально-інтегруючого капіталу. Організаційне членство та форми громадської участі мають два періоди свого стрімкого зростання, що пов'язані з демократичними революціями 2004 р. та 2014 р. Водночас упродовж досліджуваного періоду було виявлено негативну динаміку щодо показників інституціональної довіри. Показники дотримання соціальних норм характеризується позитивною динамікою у період 1995-2011 р. та негативною у період 2011-2020 рр. , що підтверджує гіпотезу стосовно негативного впливу соціально-економічної кризи, а також військового конфлікту на Сході України для розвитку соціального капіталу як ресурсу суспільства.

Здійснення кластерного аналізу дозволило виявити два кластери: носіїв «пасивного» соціального капіталу, який виражається у готовності приймати існуючі соціальні норми, наявності засад культури толерантності; носіїв «активного» соціального капіталу який відрізняється вищим рівнем актуалізації ціннісно-нормативних і мотиваційних ресурсів, що сприяють взаємодії та співпраці.

У дисертації проводяться також результати компаративного аналізу структури та динаміки соціального капіталу в Україні, Польщі та Румунії за період 1995-2020 рр. Показується, що тенденції розвитку різних форм соціального капіталу у трьох посткомуністичних країнах мають багато спільного, зумовленого загальним (комуністичним) історичним контекстом, що сприяв ерозії суспільно-орієнтованих форм соціального капіталу та їхній заміні індивідуально-орієнтованими формами. Дисертантка стверджує, що у сучасний період визначну роль у відмінності рівнів суспільно-орієнтованих форм капіталу, зокрема узагальненої та інституційної довіри, толерантності, громадської активності та організованого членства, відіграє політико-економічне середовище, рівень економічних свобод, верховенство права, ефективно діючий уряд, парламент,судова система, низький рівень політичної корупції, тощо.

Наостанку дисертації розглянуто вплив індивідуальних факторів таких як вік, сімейний стан, рівень освіти та доходів, тип населеного пункту, тип ціннісної системи, тощо. Аналіз кореляції між показниками різних форм соціального капіталу підтвердив можливість конвертації одних форм в інші. Доведено також наявність позитивної кореляції між єднальними соціальним капіталом, горизонтально-інтегруючою та вертикально-інтегруючою довірою. Узагальнена та інституціональна довіра теж мають можливість підмінювати одна одну. Індекс єднального соціального капіталу має позитивну кореляцію із індексами

толерантності та дотримання соціальних норм, що підтверджує визначальну роль родини та близького оточення як чинників формування та передачі соціальних норм, зокрема прийняття «іншого». Водночас у дисертації підкреслюється, що індивіди, які мають великий обсяг єднального, сімейного капіталу як потужне джерело підтримки, матеріальної і моральної, мають меншу потребу та меншу схильність до приєднання до мереж формальних організацій. Окрім того, дисертантка вказує, що в контексті взаємодії різних форм соціального капіталу можна відзначити велику роль, яку відіграють цінності та очікування. Зокрема, можна спостерігати негативний вплив патерналістських очікувань на довіру, на організаційне членство та громадську активність, і відповідно позитивний вплив цінностей пост-матеріалізму або самовираження на ці форми соціального капіталу.

У загальних висновках дисертації підсумовуються головні результати проведеного дослідження. Зазначається, що в ньому здійснено теоретичний та емпіричний аналіз концепції соціального капіталу, структури, динаміки та джерел соціального капіталу в сучасному українському суспільстві, а також механізми формування та конвертації різних його форм. У всіх зазначених випадках соціальний капітал розглядається як суспільне благо, яке виступає позитивним ресурсом розвитку суспільства.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах досліджень за науковою темою кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, «Адаптація соціально вразливих категорій студентської молоді в контексті медіатизації українського суспільства» (2019-2021 рр. № держреєстрації 0119Ц101762), в яких авторка дисертації брала участь у якості молодшого наукового співробітника.

Практичне значення окремих результатів дисертаційного дослідження. Напрацювання та висновки даної дисертації розширюють можливості їх використання для подальшого дослідження державних інститутів та громадських організацій як капіталогенеруючих структур, зокрема для подальшого вивчення механізмів формування соціального капіталу на рівні суспільства. Основні положення та висновки дослідження можуть бути застосованими органами державної влади при визначенні напрямів та способів державної соціальної політики та політики в галузі освіти, спрямованих на розвиток та поширення норм взаємності, толерантності та довіри. Отримані результати можуть бути використані для вдосконалення професійної підготовки фахових соціологів, зокрема для змістовного збагачення викладання навчальних дисциплін «Сучасні соціологічні теорії», «Соціальна робота в громаді», «Політична соціологія», «Методи багатомірного аналізу даних» тощо, а також курсів «Демократія: від теорії до практики» та «Методи аналізу та комп'ютерної обробки соціологічної інформації» соціологічного факультету ХНУ імені В.Н.

Каразіна. Отримані результати буде використано для уточнення та розширення системи емпіричних показників, що використовуватимуться у наступній восьмій хвилі (2023-2025 рр.) міжнародного дослідження «Світові цінності».

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 14 публікаціях, 2 з них є опублікованими у фахових виданнях України з соціологічних наук, 3-у періодичних наукових виданнях, 6 - у закордонних наукових виданнях, 3 глави у закордонних колективних монографіях (у т.ч. з них 1, що входить до наукометричної бази даних Scopus) (загальний обсяг 20,1 д.а).

Отримані наукові результати повністю відповідають заявленій спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. У тексті автореферату відображені основні положення, зміст, результати і висновки здійсненого дисертаційного дослідження. На мій погляд, теоретичні напрацювання авторки дисертації, результати проведених і використаних нею емпіричних соціологічних досліджень пройшли належну апробацію у відповідних наукових публікаціях, а також у доповідях і виступах на фахових вітчизняних і міжнародних конференціях та конгресах.

Разом з тим по дисертаційній роботі слід зробити деякі зауваження та побажання щодо подальшого вивчення феномена соціального капіталу як важливого ресурсу суспільного розвитку:

1. Дисертація К.О. Кізілової є висококваліфікованою науковою працею. Здійснена ідентифікація феномена соціального капіталу, концептуалізація та операціоналізація його форм, компонентів, властивостей і джерел є в цілому ґрунтовною, конструктивною і цікавою. Принципових зауважень у мене немає.

2. У тексті дисертації зустрічаються, правда, деякі дрібні редакційні та стиліові огріхи (с. 7, 17, 18, 38, 79, 80, 89, 90, 98, 109, 128, 136, 149, 155, 173).

3. Для подальшої розробки даної теми не зайвим було б, на мій погляд, з'ясувати: особливості співвідношення концептів «соціальний капітал» і «культурний капітал». Яка думка дисертантки щодо цього?

4. Чи можна і яким чином застосувати в аналітиці питань соціального капіталу компетентний підхід, який зараз поширюється в соціогуманітаристиці?

5. Чи можна вважати, що такі типи особистості, як екстернали є представниками суспільно-орієнтованого капіталу, а інтерналі - індивідуально-орієнтованого?

6. Чи впливає сьогодні на формування і вияви соціального капіталу поширення в суспільстві пандемія коронавірусу?

Перелічені запитання є дискусійними і не можуть розглядатися як недоліки даної дисертації, яка в цілому відповідає сучасному рівню соціологічної науки. В ній дійсно отримані вагомні наукові результати, що дає підстави для її високої оцінки.

На підставі вищесказаного можна зробити висновок, що дисертаційна робота **К.О. Кізілової** «Соціальний капітал: структура, динаміка та джерела в Україні» є самостійною, завершеною роботою, в якій отримано нові наукові результати, що мають значущість для розвитку соціологічної науки. Робота відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 24 липня 2013 року №567, зі змінами внесеними згідно з Постановами КМ №656 від 19.08.2015; №1159 від 30.12.2015; №567 від 27.07.2016; №943 від 20.11.2019; №607 від 15.07.2020; а її авторка **Кізілова Ксенія Олександрівна** заслуговує присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04-спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент

головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук,
професор

А. О. Ручка